УДК 371.214.41=512.145

М.М. Шәкүрова

УКЫРГА-ЯЗАРГА ӨЙРӘТҮДӘ Г. ИБРАҺИМОВНЫҢ МЕТОДИК СИСТЕМАСЫ

В данной статье представляются особенности методических систем обучения грамоте начала XX в. Галимджана Ибрагимова, который работал в направлении совершенствования звукового метода на основе идей развивающего обучения родному (татарскому) языку. Статья посвящена актуальной проблеме обучения грамоте младших школьников начального общего образования. Особое внимание в статье уделяется анализу опыта применения методики Г. Ибрагимова в практике общеобразовательной организации. В работе устанавливается и описывается вся совокупность новых методов, предложенных в методической системе обучения грамоте Г. Ибрагимова.

Ключевые слова: Галимджан Ибрагимов, методы обучения, татарский язык, алифба (букварь), звук, буква, методическая система.

This article presents the features of the methodological systems of teaching literacy at the beginning of the 20th century by Galimdzhan Ibragimov who worked in the direction of improving the sound method based on the ideas of developing teaching of the native (Tatar) language. The article is devoted to the current problem of teaching literacy to junior schoolchildren of primary general education. Particular attention is paid to the analysis of the experience of applying G. Ibragimov's methodology in the practice of a general education organization. The work establishes and describes the entire set of new methods proposed in the methodological system of teaching literacy by G. Ibragimov.

Keywords: Galimdzhan Ibragimov, teaching methods, Tatar language, alifba (primer), sound, letter, methodological system.

XIX гасыр ахыры – XX гасыр башларында укырга-язарга өйрәтүгә зур кызыксыну уяна, аның кирәклеге ачыклана. Әлифбалар ул чорда зур тираж белән бастырыла, рус һәм татар мәктәпләре өчен дә дәреслек хезмәтен башкарган грамматика китаплары, методик кулланмалар, үз-үзеңә өйрәткечләр чыга (Г. Баруди, Ә. Максуди, М. Мөхәммәтрәхимов, К. Насыйри, Ш. Таһири, И. Гаспринский, Г. Чыгтай, Ш. Әхмәдиев, М. Корбангалиев, Г. Алпаров һ. б.).

Укырга өйрәтү ысуллары ул чорда дүрт төркемгә бүлеп каралган: 1) хәреф кушу ысулы; 2) иҗек ысулы; 3) аваз ысулы; 4) бөтен сүзләр ысулы [Мирзаһитов, 2019, б. 252].

Ысул – укытучы белән укучының белемнәрне үзләштерү өлкәсендә бергәләп эшләү юллары ул. Ысул алымнардан тора: хәрефләрдән иҗекләр төзү алымы; хәрефләрдән сүзләр төзү алымы; өлешчә фонетик анализ ясау; яңа сүзләр белән эшләү; текстны уку; диалог төзү; сорауларга җавап бирү; уен элементлары белән эшләү; башваткычлар, ребуслар чиштерү һ.б. [Шакурова, 2024, с. 65].

XX гасыр башларында укырга, язарга өйрәткәндә «ысулы хәрфия» (хәреф кушу ысулы), мәддия (иҗек) һәм саутия (аваз) ысулларыннан файдаланганнар. Кадими мөселман мәктәпләрендә (традицион тәртипләрне үзгәрешсез саклау юнәлешендә) белем бирү барышында хәрефләрне кушып – иҗекләп уку ысулы кулланылса, җәдиди мәктәпләрдә исә (дини фәннәр белән бергә дөньяви фәннәргә өстенлек бирү, укытуны ана телендә алып бару, яңача укыту) аваз ысулына нигезләп алып барылган [Татар..., 2017, б. 62].

XX йөз башында татарча уку-язуга өйрәтү методикасын үстерүдә Г. Ибраһимовның 1916 елда язган «Татар телен ничек укытырга? (Телебезнең методикасы хакында бер тәҗрибә)» исемле хезмәтенең гыйльми һәм гамәли әһәмияте зур була. Ниһаять, XX гасыр башларында татар мәктәпләре өчен дә лингводидактик хезмәтләр күпләп чыга башлый. Г. Ибраһимов «Татар телен ничек укытырга?» дигән китабының 1 нче бүлегендә әлифба укытуның ысуллары турында тирән мәгълүмат бирә.

XIX гасыр башларында немец галиме Генрих Стефани (1761–1851) укырга-язарга өйрәтүдә иң отышлы синтетик аваз ысулын тәкъдим итә [Штец, 2007, с. 57]. XIX гасыр ахырларында Россиядә Г. Стефанинең фикерләренә теләктәшлек белдереп, әлеге аваз ысулы ярдәмендә укырга-язарга өйрәтү буенча Н.А. Корф хезмәтләре дә бар [Корф, 1879, с. 90]

Лев Толстой үзенең «Азбука»сын (1872) мәддия ысулы (иҗек ысулы) белән өйрәтә. Татар дөньясында Һади Максуди да «Мөгаллим әүвәл» (1892) дигән әлифбасын мәддия ысулына таянып укыткан. Шулай ук саутия һәм мәддия ысулларын кулланып (ике ысулга таянып өйрәтү), «Беренче мөгаллим» (1914) дигән әлифба язучылар – Галиәсгар Чыгтай һәм Шәһит Әхмәдиев. Алар әлифбаны катнаш ысул (иҗек һәм аваз ысуллары) кулланып укыталар.

Г. Ибраһимов «бездә башлап ысулы саутия белән эшләүче галим – Исмәгыйль Гаспринский», – ди. Ул И. Гаспралының балалар өчен язган «Хуҗаи сыйбъян» («Балалар укытучысы», 1890) әлифбасын күздә тота [Ибраһимов, 2019, б. 248]. Аның укыту яңалыгы – җәдитчә укыту (авазларны һәм авазларның язудагы билгесе – хәрефләрне өйрәтү). Яңа ысулны кулланып укыту бер уку елы дәвамында укырга, язарга, ислам дине нигезләре белән танышырга, арифметика нигезләрен өйрәнергә, Коръән уку серләренә төшенергә мөмкинлек биргән [Татар..., 2017, б. 72].

Г. Ибраһимовның «Татар телен ничек укытырга? (Телемезнең методикасы хакында бер тәҗрибә)» дигән хезмәте алты бүлектән тора: «Әлифба укытуның ысуллары», «Ана телендә уку дәресләре», «Имля дәресләре», «Ана теленең сарыф вә нәхүен укыту ысуллары», «Ана телендә инша дәресләре», «Сыйныф тышында укыр өчен китаплар бирү».

XX гасыр башларында укырга-язарга өйрәтү барышында хәрефләрне кушып – иҗекләп уку ысулы урынына яңа ысул – саутия ысулы

күпләп кулланыла башлый. Г. Ибраһимов «Әлифба укытуның ысуллары» дигән бүлеккә әлифба укытуның түбәндәге ысулларына туктала һәм һәрберсенә аңлатма бирә: 1) иҗек ысулы; 2) ысулы мәддия (сузыклар ысулы дип тә атый); 3) ысулы саутия [Ибраһимов, 2019, б. 245–249].

Иҗек ысулының нигезендә, Г. Ибраһимов фикеренчә, хәреф ята: балаларга хәрефләрнең исемнәрен ятлатырга, шул хәрефләрдән иҗекләр, иҗекләрдән сүзләр ясатырга кирәк. Бөтен әлифбадагы хәрефләр шулай ятлатып чыгыла: *әлиф, би, ти, си, җим, даль, заль, къаф, кяф, сад, гайн* һ. б. Аннары бу хәрефләрне кушып укый башлыйлар: *җим әлиф – җа, ти әлиф – та, къаф әлиф – ка, гайн әлиф – гъа, мим йа – ми, сад уау – су* һ. б. [Ибраһимов, 2019, б. 245–246]. Кызганычка каршы, боларны өйрәтүгә бик озак вакыт бирелгән, башта хәрефләрнең исемнәрен күп еллар дәвамында ятлаганнар, аннары иҗекләр ясап, алар ярдәмендә сүзләр төзегәннәр.

Ысулы мәддия белән укытканда нигез итеп иҗек алына. Бер сузык аваз хәрефен бөтен тартыкларга ялгыйлар: *ба, та, җа, са, га, ла, фа* һ. б.; *би, ти, җи, ми* һ. б. [Ибраһимов, 2019, б. 248]. Аннары алты сузык аваз хәрефләр ярдәмендә иҗекләр ясыйлар, иҗекләрдән сүзләр ясап, шул сүзләр белән җөмләләр язалар. Иҗек ысулына караганда күпкә отышлы булса да, бу ысул белән эшләү дә вакытны күп алган, балаларны укырга-язарга озак өйрәткәннәр.

Ысулы саутиянең нигезендә аваз ята. Аваз сөйләмнең таркалмый торган иң кечкенә берәмлеге буларак карала, аннары авазларның язудагы билгесе – хәрефләре өйрәтелә: «Монда баланың үзенә күптән билгеле булган сүзләрнең бүлекләре – авазлар иң элек белдерелә. Китаптагы хәрефләр шул авазның кәгазьгә төшкән сурәте генә икәне аңлатыла» [Ибраһимов, 2019, б. 248].

Г. Ибраһимов «Бу өч ысулның кайсы яхшырак? дигән сорауга, һичшиксез, ысулы саутия дип җавап бирә. Ысулы саутия белән эшләгәндә автор башлыча ике юлны күрсәтә: 1) башта авазны өйрәтеп, аннан – иҗеккә, иҗектән – сүзгә, сүздән җөмләгә күчү, 2) моның киресенчә: бөтен җөмлә әйтеп, аны сүзләргә аеру, сүзне – иҗеккә, иҗекне авазларга бүлү» [Ибраһимов, 2019, б. 238]. Бүгенге көндә беренче юлны синтез ысулы (җыю) дип атыйлар, әлифба укытканда авазны өйрәтүдән башлап, текстка кадәр барып җитәләр (текстны тыңлау мөмкинлеге дә бар), сүзлек эшен башкаралар, сорауларга җавап бирәләр, диалог төзиләр, үзләренең фикерләрен белдерәләр. Икенчесен анализ ысулы (таркату) дип йөртәләр, ягъни текстны – җөмләләргә, җөмләләрне сүзләргә, сүзләрне иҗекләргә, иҗекләрне авазларга (авазларның язудагы билгесе – хәрефләргә кадәр) таркаталар, иҗади эшләргә дә мөмкинлек туа. Ике ысулдан берьюлы файдалансаң, Г. Ибраһимов андый ысулны «катыш ысул» (катнаш ысул. – *М.Ш.*) дип йөртә: язу-уку ысулы (нигез итеп язуны алу), уку-язу ысулы (нигез итеп укуны алу) [Ибраһимов, 2019, б. 252].

Автор ысулы саутия белән әлифба укытуны өч этапка бүлә: 1) башлангыч дәресләр; 2) хәзерлек дәресләре; 3) әлифбага керешү.

Беренче этапта әлифба укытканда үткәрелә торган башлангыч дәресләрнең максаты – балаларны мәктәпкә ияләштерү (баланы мәктәптә үзен иркен тотарга өйрәтү; аның белән танышу; мәктәпкә керү – мәктәптән чыгу; утыру вә тору; китапны, каләмне кая кую; кара такта белән эшләү, акбурның кирәклеген аңлату; уенга, һавага чыгу кебек төп эшләрне ачыклау, укучының табигатен өйрәнү һ. б. [Ибраһимов, 2019, б. 253]. Укытучы һәр баланы өйрәнә, аның белән якыннанрак таныша, һәрберсен күзәтә, үзенең сыйныф коллективын туплый.

Бүгенге көндә иң мөһиме – балаларны уку-язуга әзерләү. Г. Ибраһимов мондый дәресләрне «хәзерлек дәресләре» дип атый. Ул аларның ике төрен күрсәтә: язарга хәзерлек һәм укуга хәзерлек [Ибраһимов, 2019, б. 254]. Автор әлеге дәресләрнең тулы бер методикасын бирә, анализ ясый: баланы кулына каләм тотарга өйрәтүдән башлап, сүз бүлеге (сүзнең иң кечкенә кисәге) – аваз белән таныштыру, яңа сүзләр уйлап, аларны иҗекләргә бүлү, сүзләрнең авазларын әйтү, аларның язудагы билгеләре – хәрефләр белән эшләү һ. б.: *ат, арба, бакча, кеше, килде, китә, кайта* һ. б. Яңа сүзләр *(Мин, бардым)* һәм җөмлә *(Мин бардым.)* дип, түбәндәге мисалларны китерүе бәхәслерәк тоелды. Әле хәзерлек дәресләрендә 1 нче сыйныфта укучы бала өтергә яки паузага игътибар итми, сүзләрне әйтергә дигәндә, *Мин бардым*, дип әйтәчәк. Яңа сүзләр урынына җөмлә килеп чыга: *Мин бардым.* «Әлеге җөмлә ничә сүздән тора?» дисәк, балалар ике сүздән, *мин, бардым* дип әйтерләр иде.

Яңа сүзләр *(Мин, мәктәп, бардым)* һәм җөмлә *(Мин мәктәпкә бардым.)* дип, түбәндәге мисалларны бирсәк тә отышлы кебек: *Мин, мәктәп, бардым* (өч сүз) – *Мин мәктәпкә бардым* (җөмлә). Алга таба да сүзләр һәм җөмләләрне аеруга игътибар итә: Мин, бардым.

– Монда ничә сүз бар? – Ике.

– Мин базарга бардым, дисәм, ничә сүз була? – Өч.

– Җә, үзең ике сүзне кушып әйт. – Мин килдем.

– Монда ничә сүз? – Ике.

– Ниләр? – Мин килдем... [Ибраһимов, 2019, б. 255].

«Балаларга бик билгеле сүзләр алынырга тиеш», – ди күренекле методист, *бел, тиз, кыш* кебек сүзләр белән эшләргә тәкъдим итә. Сүзләрне табарга өйрәткәч, сузык авазлар хәреф белән язылмаган сүзләрне сайлап ала, аннары ул сүзләрдәге сүз бүлегенә – авазларга күчә, *бел, тел* дигән сүзләрне башта икегә, аннан өчкә, дүрткә бүлеп тикшертә: б – л (ب һәм ل), т – л (ت һәм ل) һ. б. [Ибраһимов, 2019, б. 256]. Галим мәдсез (сузык авазны белдерә торган хәрефтән башка) ике хәрефле сүзне авазга бүләргә өйрәтә. «Бу сүздә ничә аваз бар?» дип, сүз бүлеген әкренләп «аваз» дип белдерә, «аваз» төшенчәсенә басым ясый.

Башлангыч һәм хәзерлек дәресләрен узганнан соң, Г. Ибраһимов балаларны ысулы саутия буенча төзелгән әлифба китабыннан

хәрефләр ярдәмендә укырга, язарга, сөйләргә өйрәтә. Ул авазлар һәм аларның язудагы билгеләре – хәрефләр белән кат-кат эшләтә, сыйныф тактасында аларның ничек язылуын, ничек кушылуын күрсәтә. Методист бигрәк тә тыныч, юаш, оялчан балаларны күздән ычкындырмаска, хәтердән чыгармаска куша: «Атап сорамасак, тик утыралар, белсәләр дә җавап бирмиләр. Җавап бирмәгәч, белгәнен-белмәгәнен дә аерыр хәл юк», – ди [Ибраһимов, 2019, б. 257].

Г. Ибраһимовның «Татар телен ничек укытырга? (Телемезнең методикасы хакында бер тәҗрибә)» дигән хезмәтенең «Әлифба укытуның ысуллары» дигән бүлеге белән танышкач, телнең бөтен мөмкинлекләрен күзаллап, укыту методикасын, аның ысуллары һәм алымнарын яхшы белгән тәҗрибәле укытучы икәнлегенә инанасың. Гомумән алганда, XX гасыр башларында күтәрелгән проблемалар – әлифба укыту ысуллары, балаларны йөгерек укырга өйрәтү, логик эзлекле итеп сөйләргә һәм дөрес итеп язарга өйрәтү методикасы – бүген дә актуаль. Укырга һәм язарга өйрәтү эше мәктәпләрдә иң авыр мәсьәләләрдән санала. Һәрбер хәреф дүрт төрле формада языла. Г. Ибраһимов әлифба укытуның иң авыр ягына – «хәрефләрнең баш, ахыр, урта вә ялгыз рәвештә дүрт шәкелдә йөрүенә» игътибар итә.

Тел өлкәсенә караган хезмәтләрендә Г. Шәрәф «Татар теленең фонетикасы» дигән мәкаләсендә [Рухи мирас..., 2021, б. 10] әлифнең сүз уртасында ا / әлиф авазына йөрүе, сүз башында тулы аваз булмаган һәмзә урынына йөрүе сәбәпле, балаларга бер үк хәрефне ике төрле укырга туры килгәнлектән, укылу ягыннан уңайсызлыклар булуын кисәткән.

XX гасыр башларында татар әдәби теленең фонетик нормаларын эшкәртү, әлифба һәм язу өлкәсендә яшәп килгән каршылыкларны хәл итү һәм орфографик кагыйдәләрне бер тәртипкә китерү, педагогика һәм методика фәнен эшләү, укыту ысулларын ачыклау мәсьәләләре бик күпләрне борчый. Шулар арасында укырга-язарга өйрәтү методикасына төпле нигез салучыларның берсе булган М.Х. Корбангалиев тә бар. Ул әлифба укыту ысулларын өч өлешкә бүлеп тикшерә, анализ ясый: 1) *тәркип ысулы* төп гамәле *(хәрефләрне җыеп укыту, синтез)* – «сүзнең өлешләреннән бөтен сүзгә күчү, ягъни укытуның хәрефләрдән яки авазлардан башланып, иҗекләргә вә сүзләргә күчүе; 2) *тәһлил ысулы (анализ)* – укыту бөтен сүздән яки җөмләдән башланып, аларның өлешләренә, ягъни иҗекләргә, авазларга яки хәрефләргә күчү; 3) *тәһлил-тәркип ысуллары (катнаш ысул (синтез-анализ ысулы))*. Болары белән укытканда, тәркип, тәһлил ысуллары бер-берсе белән төрле рәвештә багланып баралар» [Корбангалиев, 1920, б. 40]. Автор, укырга өйрәткәндә, иң элек сүзләрне күреп, зиһенгә алырга, ягъни күзнең бер хәрәкәте белән төркем сүзләрне берьюлы эләктереп ала белергә кирәклекне күз уңында тота, баланың «уку даирәсен» тиз хасил итү турында уйлана. Укуның тышкы җәһәте (йөгереклеге, дөреслеге һәм кычкырып уку) һәм эчке җәһәте (аңлап һәм тәэсирле уку) турында тирән мәгълүмат бирә.

Чынлап та, кагыйдә ятлатып кына укучыны дөрес укырга һәм язарга өйрәтеп булмый әле. «Сүздәге авазларның ачык, тулы һәм бөтен әйтелүе укуның дөреслеге була», – дип, Г. Ибраһимов әлифбага дикъкатьне кабат юнәлтә, аның мөһимлеген ассызыклый. Ул инша (язма өслүп) дәресләренә һәрвакыт игътибар итәргә куша: «Бала укый белгәч, сүздәге хәрефләрне таный, аларны кушып сүз, җөмләләр ясый һәм дөрес итеп яза белә» [Ибраһимов, 2019, б. 261].

Г. Ибраһимов – чыннан да күпкырлы, бай иҗаты белән кызыклы шәхес. Аның фәнни һәм методик хезмәтләре хәзер дә зур әһәмияткә ия. Әлифба укыту ысуллары арасында бүген дә аваз ысулы иң әһәмиятлесе булып санала. Беренче дәрестән алып аваз, хәреф төшенчәләрен аеру, игътибарны әйтелешкә юнәлтү, хәрефләрне кушып укырга, язарга өйрәтү, укучыларның бәйләнешле сөйләм телен үстерүгә, көндәлек аралашуга бәйле сөйләм этикеты үрнәкләре белән һәрдаим таныштырып баруга зур әһәмият бирелә.

Әдәбият

Ибраһимов Г.Г. Татар телен ничек укытырга? // Әсәрләр: 15 томда. 9 т. Татар тел белеменә һәм телне укыту методикасына караган хезмәтләр / төз. Ә.Х. Алиева. Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. Б. 238–312.

Ибраһимов Ф. Белем әлифбадан башлана: татарча грамотага өйрәтү методикасы тарихы һәм әлифбалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1973. 335 б.

Корбангалиев М.Х. Ана теле методикасы. Казан: Корылтай, 1920. 245 б.

Корф Н.А. Русская начальная школа: рук. для земских гласных и учителей сельских шк. Изд. 6-е, вновь испр. и доп. СПб.: Тип. М.А. Хана, 1879. 195 с.

Мирзагитов Р.Х. Основные формы и методы организации татарского лингвистического образования до начало XX века // Ученые записки – 2 012. Сборник научных статей преподавателей Института филологии и искусств КФУ. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2012. С. 138–143.

Татар педагогик фикере тарихы. Казан: ТФА Ш. Мәрҗани исем. Тарих институты, 2017. 308 б.

Шакурова М.М. Современный букварь по родному (татарскому) языку // Казанская наука. 2024. № 6. С. 65–67.

Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Галимҗан Шәрәф. Әсәрләр, хатлар, документлар = Духовное наследие: поиски и открытия. Галимджан Шараф. Сочинения, письма, документы / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Э.М. Галимҗанова, Г.Н. Зәйниева, Ф.Г. Фәйзуллина, Г.А. Хөснетдинова; кереш сүз авт. Ф.Г. Фәйзуллина. Казан: ТӘһСИ, 2022. 17 нче чыг. 300 б.

Штец Л.Л. Теория и методика обучения грамоте в дореволюционной России: Методы обучения первоначальному чтению. М.: МГПУ, 2007. 164 с.

Шәкүрова Мөслимә Мәгъсум кызы,
филология фәннәре кандидаты, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре